

”אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים, ושתיה היתה נקראת, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות” (משנה, יומא ה, ב)

איור 59: אבן השתייה, מבט מלמעלה
(Library of Congress, n.d.)

אבן השתייה הממוקמת בהר הבית מוזכרת במשנה. לדברי חז”ל האבן נקראת כך מלשון תשתית:

וְשֵׁתִיָּה הַיְתָה נִקְרָאת [...] שְׁפִמְנָה הַיְשָׁתֶת הָעוֹלָם (בבלי, יומא נד ע”ב).

אבן זו לפי כל תיאור אפשרי היא האבן הממוקמת כיום במסגד כיפת הזהב הבנוי בהר הבית (איור 59).

ממדי האבן

במשנה במסכת יומא מתוארת אבן השתייה. האבן מתוארת כעומדת במקום ארון הברית בימי בית שני.

פְּשִׁיטֵל הָאָרוֹן, אֲבֵן הַיְתָה שֵׁם פְּיֻמֹּת נְבִיאִים רִאשׁוֹנִים. וְשֵׁתִיָּה הַיְתָה נִקְרָאת. גְּבוּהָ מִן הָאָרֶץ שְׁלֹשׁ אֲצִבְעוֹת וְעֲלִיָּה הִיָּה נוֹתֵן (משנה, יומא ה, ב).

האבן הניצבת היום על הר הבית מתנשאת לגובה מטר וחצי – שני מטרים מעל פני הקרקע. לכאורה יש חוסר התאמה בין

גובה זה לכתוב במשנה – שלוש אצבעות, שהן כשישה סנטימטרים בלבד. אך יש לזכור כי האזור נבנה כמה וכמה פעמים ולכן ברור כי היו שינויים בפני הקרקע מאז ימי הבית ועד בניית המסגד. אורכה של אבן השתייה הניצבת במסגד הוא 15 מטרים מצפון לדרום ורוחבה עד 12 מטרים.

האבן שממנה הושתת העולם

לפי המדרש, סדר בריאת העולם התחיל מכבישת התהום באבן השתייה:

בְּשִׁבְרָא הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת עוֹלָמוֹ, כִּילוּד אִשָּׁה בְּרָאוּ. מִה יְלוּד אִשָּׁה פְּתוּחִיל פְּטוּבָרָם וּפְתוּחֵם לְכָאן וּלְכָאן לְאַרְבָּעָה עֶדְדִין, בְּךָ הִתְחִיל הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְבְרֹאת אֶת עוֹלָמוֹ מֵאַבְּן שֵׁתִיָּה תְּחִלָּה, וּמִמְנָה הַיְשָׁתֶת הָעוֹלָם. וְלָמָּה נִקְרָא שְׁמָה אֲבֵן שֵׁתִיָּה, מִפְּנֵי שְׁפִמְנָה הִתְחִיל הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְבְרֹאת אֶת עוֹלָמוֹ (מדרש תנחומא, פקודי ג, ג).

נוסף על אבן השתייה, יש גם אלמנט הנקרא "שיתין", וגם הוא קשור בבריאת העולם:
אָמַר בְּרָאָה בַּר בְּרַחְמֵי אֱמֵר רַבִּי יוֹחָנָן: שִׁיתִין, מִשִּׁישִׁית וְמִי בְּרֵאשִׁית נִבְרָאוּ [...] תָּנָא דְּבִי רַבִּי
וְשִׁמְעָאֵל: "בְּרֵאשִׁית", אֶל תִּיקְרֵי "בְּרֵאשִׁית", אֶלָּא "בְּרֵאשִׁית" (בבלי, סוכה מט ע"א).

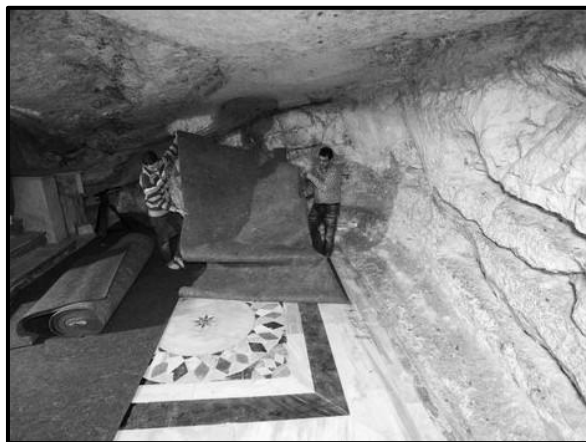
השיתין והחלל התת-קרקעי

אלו השיתין. "כְּמוֹ חֲלָאִים" – שִׁמְחֻלְלִין וְיִוְרְדִין עַד הַתְּהוֹם (בבלי, סוכה מט ע"א).

רש"י במקום מפרש: שיתין – חלל שתחת המזבח כנגד מקום הנסכים.

לשיתין יש גם קיום פונקציונלי פשוט – השיתין שימשו מערכת ניקוח שהזרימה נוזלים (יין, דם, ומים בניסוך המים) מפני השטח אל חלל תת-קרקעי. לניקוח הדם היה "שית" מופרד שהוביל את הדם לכיוון נחל קדרון: "וַיִּזְצֵאוּ לְנַחַל קְדָרוֹן, וַיִּמְקְרוּ לְגִנְיָן לְנַחַל" (משנה, יומא ה, ו).
במשנה במסכת מידות (ג, ג) כתוב: "לְמִטָּה בְּרֵצֶפֶה בְּאוֹתָהּ הִקְרוּ, מְקוֹם הָיָה שָׁם אֲפֵה עַל אֲפֵה, וְטַבָּלָא שָׁל שִׁישׁ, וְטַבַּעַת הָיְתָה קְבוּעָה בָּהּ, שָׁבוּ יוֹרְדִין לְשִׁית וּמְקִין אוֹתוֹ".
במסכת סוכה (מט ע"א) כתוב: "פְּרָחֵי כְּהוֹנֵה יוֹרְדִין לְשָׁם, וּמְלַקְטִין מִשָּׁם יוֹן קְרוֹשׁ שְׂדוּמָה לְעִיּוּגֵי דְבִילָה, וְגֵאִין וְשׁוֹרְפִין אוֹתוֹ בְּקְדוּשָׁה".

רמז לתפקודה של אבן השתייה בחלק ממערכת הניקוח נמצא במבנה האבן בימינו – בפני האבן יש חור עגול המחבר בין פני הסלע לחלל שמתחת לסלע.

איור 60: המערה שמתחת לאבן השתייה. אפשר לראות את הפסיפס ואת מרכז הפסיפס שהוא אבן עגולה האוטמת חלל (AP בתוך סגל, 2015)

מתחת לאבן השתייה המוכרת היום קיים חלל תת-קרקעי. אל מערה זו יורדות 14 מדרגות. מידותיה של המערה הן כ-7 × 7 מטר וגובהה 2–2.6 מטר. רצפת המערה מרוצפת ברצפת פסיפס המכוסה בשטיחים. בתוך רצפת הפסיפס יש אבן עגולה האוטמת חלל עמוק יותר (איור 60).

השיתין והתהום

במסורת היהודית השיתין קשורים גם לגבול שבין התהום, העולם הכאוטי שמתחת לפני הקרקע, לעולמנו שלנו הנמצא מעל פני הקרקע. קשר זה מופיע בכמה

אגדות, לדוגמה: "שִׁיתִין מְחֻלְלִין וְיִוְרְדִין עַד תְּהוֹם" (בבלי, סוכה מט ע"א). שיתין אלה הם חלל טבעי באדמה האוגר את המים והנסכים. המים והיין מחלחלים מהשיתין החצובים (השיתים המשמשים לנסכים) אל השיתים הטבעיים – חללים תת-קרקעיים טבעיים המוליכים את המים והיין למעשה עד התהום.

המסלע הבונה את האבן הוא גיר מתצורת מיזי חילו (פרת, 2007. ראו גם איור 32). מתחת לתצורה זו מופיעה תצורת המלכה, וייתכן שהמערה שמתחת לאבן השתייה חצובה בתצורת המלכה. בתצורות אלה תופעות קרסטיות של המסה ויצירת חללים תת-קרקעיים שכיחים מאוד. גם נקבת השילוח הקרובה ממוקמת בתוך אותה תצורה אם כי כמובן חלק מהחציבה הוא מעשה ידי אדם. לשיתין יש תפקיד ב"הרגעת" התהום מהצפת העולם (להרחבה ראו מאמרו של ברנדס, תש"ס; שיתין, 2016):

בְּשִׁעָה שְׁקָרָה דָּוִד שִׁיתִין, קָפָא תְּחֻמָּא וּבְעֵי לְמִשְׁטָפִיָּה לְעֻלְמָא. אֲמַר דָּוִד חֲמִישׁ עֲשָׂרָה מַעְלֹת וְהוֹרִידֵן. אֵי הָבֵי, חֲמִישׁ עֲשָׂרָה מַעְלֹת" – "וְהוֹרִידֹת" מִיַּבְעֵי לֵיהּ! אֲמַר לֵיהּ: הַזְּאִיל וְאִדְכַּרְתֵּן (מַלְתָּא). הָבֵי אֲתִמְר: בְּשִׁעָה שְׁקָרָה דָּוִד שִׁיתִין, קָפָא תְּחֻמָּא וּבְעֵי לְמִשְׁטָפִיָּה לְעֻלְמָא. אֲמַר דָּוִד: מִי אֵיכָא דְדִידַע אֵי שְׁרֵי לְמַקְתָּב שֵׁם (בבלי, סוכה נג ע"א).

הגמרא בסוכה (נג ע"ב) אומרת:

אֲחֻסְפָּא, וְנִשְׁדָּיָה בְּתֻחֻמָּא וּפְנָח! לֵיכָא דְקָאָמַר לֵיהּ מִיָּדֵי. אֲמַר דָּוִד: כָּל דְּדִידַע לְמִימַר וְאֵינֵי אוּמְרָא, וְזִנְקֵן בְּגִרְוֵנֵי. נִשְׂאָא אֲחֻיְתוּפְלָל קַל וְחֻמְרָא בְּעִצְמוֹ; וְזֵה לְעִשׂוֹת שְׁלוֹם בֵּין אִישׁ לְאִשְׁתּוֹ, אֲמָרָה תּוֹרָה: שְׁמִי שְׁנַקְתָּב בְּקִדּוּשָׁה וּפְחָה עַל הַמַּיִם, לְעִשׂוֹת שְׁלוֹם לְכָל הָעוֹלָם כּוּלֵּו – עַל אַחַת פְּנֵה וְכַפָּה. אֲמַר לֵיהּ: שְׁרֵי. בְּכַתָּב שֵׁם אֲחֻסְפָּא וְשְׁדֵי לְתֻחֻמָּא, וְנִחִית תְּחֻמָּא שִׁיתִסַּר אֲלֵפֵי גְרַמִּידֵי. כִּי חֲזֵי דְנִחִית טוּבָא, אֲמַר: כְּפָה דְמִידְלִי – טְפִי מִירְטָב עֻלְמָא. אֲמַר חֲמִישׁ עֲשָׂרָה מַעְלֹת, וְאֲסַקִּיָּה חֲמִיסַר אֲלֵפֵי גְרַמִּידֵי, וְאֻקְמִיָּה בְּאֲלָפָא גְרַמִּידֵי. אֲמַר עוֹלָא: שְׁמַע מִינָה סוּמְכָא דְאַרְעָא אֲלָפָא גְרַמִּידֵי. וְהָא חֲזִינֵן דְכְּרִינֵן פּוֹרְתָא וְנַקְסִי מִיָּא! אֲמַר רַב מִשְׁרָשְׁיָא: הָהוּא מְסוּלְמָא דְפָרְתָא.

בעניין זה שואלת הגמרא: "חמש עשרה שירי המעלות הללו שבתהילים – כנגד מי אמרם דוד?" ומשיבה, שבשעה שכרה דוד שיתין כלומר, בשעה שחפר את היסודות למקדש, הגיע במהלך החפירה למי תהום שהתחילו לעלות כלפי מעלה, ואיימו להציף את העולם. לפי המתואר שם, התייעץ דוד באחיתופל, וכתוצאה מהתייעצות זו, כתב את השם המפורש על פיסת חרס, השליך אל התהום, ובכך שבו מי התהום למקומם במעבה האדמה. עם זאת, סבר דוד, שראוי להעלות את מפלס המים מן התהום בו הם נמצאים עד סמוך לפני הקרקע, כדי שיתברכו פני האדמה ביבולים. עמד דוד ושורר את חמש עשרה שירי המעלות, ועם כל מזמור ששר, הלכו המים ועלו בהדרגה עד סמוך לפני הקרקע, ובכך נתברכה הארץ ופירותיה (מכון המקדש, 2016).

אבן השתייה והשיתין

הדימיון המילולי בין המונחים "אבן השתייה" ו"שיתין" מזמן את הדעה כי למעשה מדובר באותה מערכת – אבן השתייה היא חלק ממערכת השיתין המהכרת בין העולם שמעל אל התהום שמתחת. כיבוש התהום שמתחת באמצעות הנחת אבן השתייה משמש בסיס לבניית העולם כולו.

הגמרא רומזת כי הבנת המילה אבן השתייה אינה רק האבן שממנה הושתת העולם, אלא שהיו בה שיתין שהיו "אחראיים" על חיבור נוזלים מפני השטח לתהום לניקוז יין הנסכים במזבח ובחזרה לעליית מי תהום אל פני השטח.

במקום הארון או במקום המזבח?

ראינו אפוא כי ישנן שתי גישות בעניין מיקומה של אבן השתייה בבית המקדש – לפי המשנה בסוכה האבן מוצבת בקודש הקודשים, ואולם לפי הקשר בין אבן השתייה לשיתין נראה כי האבן עמדה בכסיס המזבח. גם מבחינת מיקום האבן בהר הבית יש בעייתיות בזיהוי האבן כעומדת בקודש הקודשים.

גניזת הארון

הרמב"ם כותב:

אָבן הַיְתָה בְּקִדְשׁ הַקְּדוּשִׁים בְּמַעְרְבוֹ שְׁעָלֶיהָ הָיָה הָאָרוֹן מְנַח. וְלִמְנוֹ צִנְצֻנֹת הָפֶן וּמִטָּה אֲהָרָן. וּבָצֵת שְׁבָנָה שְׁלֵמָה אֶת הַבַּיִת וַיִּדַע שְׁסוּפוֹ לַחֲרַב בְּנֵה בּוֹ מִקְדָּם לִגְנוֹ בּוֹ הָאָרוֹן לְמִטָּה בְּמִטְמוֹנִיּוֹת עֲמָקוֹת וְעַקְלָקְלוֹת וְיִאֲשִׁיחֵהוּ הַמֶּלֶךְ צִנָּה וּגְנוֹ בְּמִקְדָּם שְׁבָנָה שְׁלֵמָה שְׁנֹאמֵר "וַיֹּאמֶר לְלִוִּים הַמְּבִינִים לְכֹל יִשְׂרָאֵל הַקְּדוּשִׁים לְה' תִּגְנוּ אֶת אָרוֹן הַקְּדוּשׁ בְּבַיִת אֲשֶׁר בְּנֵה שְׁלֵמָה בֶן דָּוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל אִין לְכֶם מִשָּׂא בְּתֵף עֲמָה עֲבָדוּ אֶת ה' אֱ-לֹהֵיכֶם" וְגו'. וּגְנוּ עַפּוֹ מִטָּה אֲהָרָן וְהִצְנַנְתָּ וְשָׁמַן הַמִּשְׁחָה וְכָל אֵלוֹ לֹא תִזְרוּ בְּבַיִת שְׁנֵי (משנה תורה, הלכות בית הבכירה ד, א).

הרמב"ם מתאר כי נוסף לסלע שלמה בנה במקום גם מקום כדי לגנוז בו את הארון, וזאת "לְמִטָּה בְּמִטְמוֹנִיּוֹת עֲמָקוֹת וְעַקְלָקְלוֹת". כמוכן נשאלת השאלה האם שלמה ניצל חלל שכבר היה קיים כדי להרחיבו ולבנות בו מקום לגניזת כלי הקודש, או שהחלל כולו מעשה שלמה.

חלל קבורה עתיק

את הבסיס להשערה שהיה שם חלל כבר לפני בניית המקדש בידי שלמה אפשר ללמוד מהגמרא האומרת:

רבי יודא אמר. ציבור עוֹשֶׂה סֶסח שְׁנֵי שָׁכָן מְצִינֵה בְּחֻזְקָה שְׁעִשְׂיָה סֶסח שְׁנֵי [...] מָאן דְּאָמַר אִין מְעַבְרִין אֶת הַשְּׂנֵה מִפְּנֵי הַטּוֹמְאָה. מַה מְקוּיִם בִּי אֵכְלוּ אֶת הַסֶּסח בְּלֹא בְּתוּב. שְׁעִיבְרוּ אֶת נִסָן וְאִינוּ מְעִיבְרִי אֵלָא אֲדָר. וְאִתְּנִיָא בִּי דְמַר רַבִּי סִימּוֹן בַּר זְבִדִי. גִּילְגוּלְתוֹ שְׁלֹא אָרְנָן הֵיבּוּסִי מְצִאוּ תַחַת הַמִּזְבֵּחַ. הַבְּתִיב וַיְחִילוּ בְּאֶחָד לַחֻזְדִּישׁ הָרִאשׁוֹן לְקִדְשׁ וְבוֹס שְׁמוֹנָה לַחֻזְדִּישׁ. וְהָלֹא בְיוֹם אֶחָד הָיוּ יְכוּלִין לְבַעַר כָּל עֲבוֹדָה זָרָה שְׁתֵּיהֶם שָׁם. אָמַר רַבִּי אִידִי. מִפְּנֵי צְלַמֵּי כְּשִׂדִים שְׁתֵּיהֶם חֻזְקוֹתֵם בְּשִׂשְׁרָא. כְּתִיב כָּל לְבָבוֹ הִכִּין לְדְרוֹשׁ הָאֱ-לֹהִים, ה' אֱ-לֹהֵי אֲבוֹתָיו רַבִּי סִימּוֹן בַּר זְבִדִי וְרַבִּי שְׁמוּאֵל בַּר נַחֲמָנִי. חָד אָמַר. אֶפִּילוּ עֲשֶׂה כְּפֵה בְּטַהֲרַת הַקְּדוּשׁ לֹא יָצָא יָדֵי טַהֲרַת הַקְּדוּשׁ [לטהרה מכל מטומאת עכו"ם לא היה ביכולתו לשרש הכל]. וְחֻזְרָנָה אָמַר. אֶפִּילוּ כָּל מְעִשִׂים טוֹבִים שְׁעִשְׂיָה לְטַהֲרַת הַקְּדוּשׁ לֹא יָצָא יָדֵי טַהֲרַת הַקְּדוּשׁ (ירושלמי, פסחים ט, א).

הגמרא מביאה מסורת כי מתחת למזבח הייתה מערה ששימשה מערת קבורה. כמוכן מסורת זו קשה מאוד לכל נושא הטהרה שבהר הבית, אם כי יש לזכור שבכל מקרה זו גופת עכו"ם שאינה מטמאה. החור העגול שבאבן השתייה מוליך למערה, הארכאולוג פרופ' דן בהט סבור כי חור זה הוליד אומנם למערת קבורה, ייתכן אותה אחת שהירושלמי מזכיר.

את עניין הגניזה של כלי המקדש בחלל שמתחת לאבן השתייה אפשר ללמוד מהגמרא:

מְעִשְׂיָה בְּכֹהֵן אֶחָד שְׁתֵּיהֶם מִתְעַסְקִי. וְרָאָה רַצְפָּה מְשׁוּנָה מְסַבְרִיתֵיהָ. וְכֹא וְהוֹדִיעַ אֶת חֲבִירוֹ. וְלֹא הִסְפִּיק לְגַמּוֹר אֶת הַדְּבָר עַד שֶׁיָּצְתָה נִשְׁמָתוֹ. וַיִּדְעוּ בְּיָחִיד שֶׁשָׁם אָרוֹן גְּנוּז (בבלי, יומא נד ע"א).

עניין זה מופיע גם בתלמוד הירושלמי במסכת שקלים:

רבי שמעון בן לקיש אמר. במקומו הנה הארון גנוז. הדיא הוא דקתיב ונאריכו הבדים ונראו ראשי הבדים אל הקדוש אל פני הדביר ולא נראו החוצה. קתיב ונראו ואת אמר ולא נראו. אלא נראו ולא נראו. בולטין ויוצאין פשני דדי האשה. ורבנן אמרין. בלישפת דיר העצים הנה הארון גנוז. מעשה בכהן אחד בעל מום שהיה עומד ומפציץ עצים בלישפת דיר העצים וראה את הרצפה שהיא משונה מחרוטיה. בא ואמר לחבירו. בוא וראה את הרצפה הזאת שהיא משונה מחרוטיה. לא הספיקו לגמור את הדבר עד שיוצאתה נשמתו. וידעו בייחוד ששם הארון גנוז. נני רבי הושעיה. הקיש עליה בקורננס ויצאת אש ושרפתו (ירושלמי, שקלים ו, א).

מקורות

ברנדס, י' (תש"ס). על פני התהום. **אקדמות, ח**, 161-177.

סגל, א' (2015). תמונה נדירה: הפתח של אבן השתייה בהר הבית. **מקור ראשון**.
<https://www.makorishon.co.il/nrg/online/11/ART2/692/480.html>

פרת, א' (2007). אבני הכותל המערבי וכותלי הר הבית. **אריאל, 180-181**, 28-32.

מכון המקדש. (2016). שיתין. **המכון ללימוד מחקר ובנין המקדש**.
<https://www.temple.org.il/single-post/2016/12/27/d7-a9-d7-99-d7-aa-d7-99-d7-9f>

Library of Congress. (n.d.). *Temple area, Mosque of Omar* [Image].
<https://www.loc.gov/pictures/item/2019693791>